

Розділ 22

НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ І СТРУКТУРА РОДИН

Попри те, що задекларована проблематика від 60-х років ХХ ст. займає поважне місце в західній історіографії, сучасні українські історики все ще не виявляють до неї помітного інтересу. Донедавна в Україні вона була представлена лише поодинокими розвідками¹. Певне пожвавлення розпочалося в останні два десятиліття, що пов'язано з розширенням поля досліджень та зміною методологічної парадигми в українській історіографії². Однак результат все ж непропорційно малий порівняно з важливістю цієї проблематики для розуміння багатьох процесів, які відбувалися в козацькій державі.

У своєму дослідженні проаналізуємо населеність домогосподарств та структуру родин представників основних мікрогруп міського та сільського соціумів Гетьманату другої половини ХVIII ст. З цією метою необхідно з'ясувати середню залюдненість дворів, частку домових спільнот, в яких проживали підсусідки й слуги, типологічні особливості структури тогочасних родин.

За основне джерело візьмемо матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. (Румянцевський опис). Щоправда, слід зауважити, що в силу специфіки свого створення він не містить інформації про козацьку старшину й духовенство³. Натомість необхідні дані

¹ Чи не єдиною розвідкою, що присвячена цій проблемі, є праця: *Перковский А.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СРСР: Сб. статей. — Талин, 1977. — С. 104–111.

² Див.: *Волошин Ю.* Населення домогосподарств «государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003 — С. 117–134; *Його ж.* Структура семьи в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время. — М., 2010. — С. 932–948; *Його ж.* Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави в другій половині ХVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання: Зб. наук. статей. — Вип. 7. — Чернівці, 2011. — С. 142–157; *Сакало О.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини ХVIII ст. на прикладі Лубенського полку: Дис... канд. іст. наук. — К., 2011. — 260 с.

³ Див.: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. — К., 2012. — С. 9–42.

наводять сповідні розписи, які включають інформацію про всіх мешканців православних парафій⁴.

Спершу зауважимо, що в історичній демографії під терміном «родина» зазвичай розуміють групу взаємозалежних осіб, зосереджених в одному домогосподарстві, серед яких малі (нуклеарні) родини — батьки й ще несаможиттєві діти, кривні родичі та слуги⁵. Ми ж у своїй розвідці дещо звужимо це поняття, залишивши за межами родини всіх тих мешканців домогосподарств, які не були пов'язані з господарем кривними зв'язками, — слуг, підсусідків, учнів ремісників тощо. Також поза межами свого аналізу залишимо мешканців шпиталів та школярів. Для того, щоб з'ясувати, чи відрізнялися між собою міські й сільські домогосподарства Гетьманату за чисельністю мешканців й структурами родин, розглянемо їх окремо.

Населення міст

Основні підрахунки будемо робити на прикладі Полтави – міста, найбільш на сьогодні дослідженого з такого погляду. Для порівняння візьмемо ще два полкові центри – Стародуб і Ніжин. Таким чином під наш аналіз підпадають Північ, Центр і Південь козацької держави.

За основне джерело вивчення Полтави слугуватимуть сповідні розписи за 1775 р.^{*} п'ятох із шести існуючих на той час полтавських парафій: Миколаївської, Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Різдобогородицької. На жаль, розпис шостої, Успенської, парафії зберігся в сильно пошкодженому стані й не надається для дослідження⁶.

Парафіяни вищеназваних храмів були переписані згідно з соціальною приналежністю. Однак чітко визначеними виглядають лише дві категорії — духовенство та військові (козаки). Некозацьке населення міста було представлено кількома соціальними групами. Причому в книгах різних церков набір цих груп часто не збігався. Так, згідно з записами, у чотирьох

⁴ Див.: Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 10. — К., 2013. — С. 31–50.

⁵ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. — Warszawa, 2009. — S. 354.

^{*} Сповідний облік населення був запроваджений на території Гетьманщини з 1720-х років у рамках процесу конфесіоналізації, що розгорнувся тоді в руській православній церкві. Більш-менш регулярно розписи почали вести в 30–40-і роки XVIII ст. Тоді ж вони набули й уніфікованої форми. Часом складання сповідних розписів для священників церковна влада визначила Великий піст. За своєю структурою вони подібні до католицьких парафіяльних списків вірних, т. зв. «status animarum»

⁶ Ці розписи зберігаються у фонді Переяславсько-Бориспільської єпархії: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 7–119.

парафіях — Воскресенській, Миколаївській, Різдвобогородицькій та Стрітенській — мешкали цехові ремісники: «цеховые и их домашние». У трьох — Преображенській, Різдвобогородицькій та Стрітенській — до реєстрів внесені посполиті. У книзі Воскресенської церкви записані міщани, а Миколаївської — посадські. У Воскресенській та Миколаївській парафіях виокремлено підсусідків, а у Воскресенській, Миколаївській, Преображенській та Стрітенській — бездвірних. Крім того, в Миколаївській церкві переписані ще й мешканці шпиталю.

Реєстр укладався за домогосподарствами, в яких жили прихожани, — дворами, бездвірними хатами, підварками тощо. Згідно з Б. Грінченком, слово «двір» має два значення — «место подле дома обнесенное забором» і «дом, усадьба»⁷. Дослідник Румянцевського опису Г. Максимович стверджує, що «двір у розумінні того часу мав би мати такі ознаки: перша ознака — це єдність і наявність дворової території, хата без дворового місця називалася “бездвірна ізба”; друга ознака двору — родинний зв’язок сімей, що в ньому проживали; третя ознака двору — відбування служби з двору, несення служби та інших повинностей»⁸.

Згідно з нашими дослідженнями, площа полтавських дворів не була сталою й коливалася в межах від 1,5 до 6,5 соток. Представники заможних верств практикували об’єднання кількох дворових місць в одне, що спричиняло виникнення доволі великих за розмірами господарських одиниць — до 32,5 соток⁹.

«Бездвірні хати», згідно з твердженням А. Перковського, відрізнялися від дворів тим, що не мали польового наділу, а лише прихатній город¹⁰, а підварки були відповідниками таких господарських одиниць, як фільварок, ферма чи миза¹¹.

У сповідних розписах повідомляються імена та прізвища всіх членів родини, їхній вік і рівень кривної спорідненості, а також імена та прізвища інших осіб, які мешкали разом з родиною. Відповідно, це джерело цілком надається для реалізації поставлених завдань. Загалом, згідно з

⁷ Грінченко Б. Словарь української мови. — Т. I: А–Ж. — К., 1907. — С. 362.

⁸ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросией. — Нежин, 1913. — С. 317.

⁹ Детальніше про полтавські двори див.: Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 39–49.

¹⁰ Згідно з твердженням А. Перковського, як господарські одиниці «бездвірні хати» відрізнялися від дворів тим, що не мали польового наділу, а лише город біля хати (Перковський А. Указ соч. — С. 105).

¹¹ Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. — К., 1958. — Т. 3. — Ст. 160.

нашими підрахунками, у вказаних парафіях нараховувалося 6220 осіб вірних — 3058 чоловіків і 3162 жінки¹².

Зауважимо, що поза межами своїх розрахунків ми залишимо мешканців шпиталю (48 осіб), який знаходився при Миколаївській церкві¹³. Лише опосередковано розглядатимемо слуг та тих підсусідків, які мешкали в домогосподарствах полтавців разом з господарями. Їхнє виключення з дослідження структури й чисельності родин не вплине на репрезентативність вибірки (тим більше, що підсусідків, які вели самостійне господарство у дворах різних власників, нами зараховано до міщан), але дозволить, на нашу думку, уникнути зайвої плутанини.

Отже, спочатку проаналізуємо залюдненість дворів та чисельність родин представників основних мікрогруп міського соціуму.

Духовенство. Першими в усіх досліджених нами книгах переписані двори священнослужителів: «духовние и их домашние». Кількість таких дворів у кожній церкві була різною. Так, Миколаївська й Різдвобогородицька мали по 1 двору, Воскресенська — 3, Преображенська — 4, а Стрітенська — 6. Можна припустити, що їхнє число залежало від розмірів парафії. Так, Стрітенська мала 1586 прихожан, Воскресенська — 1007, Преображенська — 864, а Різдвобогородицька — 516. Однак цю логіку порушує Миколаївська церква, яка мала лише 1 двір, а нараховувала 2247 парафіян. Отже, на кількість церковних дворів впливала не лише населеність парафії, а й інші чинники, імовірно, розташування в просторовій структурі міста тощо.

Основну масу населення цих дворів становили родини священно- й церковнослужителів. Попри те, що перші сторінки розпису Миколаївської церкви сильно пошкоджені, можна з'ясувати, що у її дворі мешкали родини ієрея Івана Симонтовського й трьох дияконів — Андрія (на жаль, прізвище прочитати не вдалося), Сергія Нікольського та Петра Васильєва. Очевидно, в церкві були й інші представники духовенства: псаломщики, паламарі тощо, але через незадовільний стан рукопису з'ясувати їх імена неможливо¹⁴. Так само в одному дворі мешкав і клір церкви Різдва Богородиці: ієрей Микола Любич, диякон Феодосій Пор, паламар Федір Степанов та уставщик Тихон (прізвище в джерелі не вказане)¹⁵.

В інших трьох храмах міста священнослужителі жили окремо від решти кліру. Власні двори мали такі ієреї: Воскресенської церкви — Матвій Колосовський та Василь Краснов¹⁶; Преображенської — Іван Світайло,

¹² Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять — 2011. — № 1 (25). — С. 11.

¹³ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 49–49 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 7–8.

¹⁵ Там само. — Арк. 108.

¹⁶ Там само. — Арк. 51.

Яків Світайло та Максим Карнаух¹⁷; Стрітенської — Іван Станіславський, Йосип Леонтієв та Андрій Іванов¹⁸. Безмістний священник цієї ж церкви Іван Шкорупа ділив двір разом з дияконом Іваном Лопушанським¹⁹. Решта притчу цих церков зазвичай жила в спільних домогосподарствах.

Крім представників духовенства, у більшості цих домогосподарств (80%) жили ще й слуги, підсусідки та ремісники (див. табл. 1).

Таблиця 1

Підсусідки й слуги в дворах духовенства

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	1	33,3	3	100
<i>Миколаївська</i>	1	100	1	100
<i>Преображенська</i>	1	25,0	3	75
<i>Різдва Богородиці</i>	—	—	1	100
<i>Стрітенська</i>	1	16,7	4	66,7
Усього	4	80	12	80

Загалом у дворах аналізованих парафій мешкало 223 особи — 120 чоловіків та 103 жінки. Вони проживали в 50 родин. Якщо з цієї кількості вилучити сім'ї, які не належали до духовного стану, а саме підсусідків та ремісників, то залишиться 44 родини (див. табл. 2). Безумовно, що з огляду на фізичний стан джерела, розпис Миколаївської церкви не може претендувати на вичерпну інформацію, але, на нашу думку, він цілком репрезентативний, бо включає переважну більшість духовенства.

Таблиця 2

Населеність дворів духовенства та чисельність їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	3	38	12,7	8	20	2,5
<i>Миколаївська</i>	1	43	43	4	14	3,5
<i>Преображенська</i>	4	59	14,8	13	36	2,8
<i>Різдва Богородиці</i>	1	17	17	4	13	3,2
<i>Стрітенська</i>	6	66	11	15	52	3,5
Разом	15	223	14,9	44	135	3,1

¹⁷ Там само. — Арк. 71–71 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 87–87 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 87 зв.

Зведені у таблицю дані дають можливість з'ясувати середню населеність домогосподарств духовенства — 14,9 особи. Цей показник вищий від середньої населеності домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку (11,8 особи)²⁰. Крім того, він майже в п'ять разів перевищує середню чисельність окремих родин священно- й церковнослужителів міста (3,1 особи). Останній показник був меншим від аналогічного по всій Київській єпархії (4,6 особи)²¹.

Козаки. Наступними після духовенства в сповідних книгах записані двори козаків. Вони позначені як «военные и их домашние». Кількість їхніх домогосподарств була різною в різних парафіях, що, на нашу думку, тісно пов'язано з розташуванням храмів в просторовому плануванні міста. Так, в межах Воскресенської та Преображенської парафій, що знаходились у центральній частині фортеці, містилося відповідно 46 й 30 козацьких дворів, а на території Стрітенської церкви, розташованої за межами фортеці, — 63. Найбільше ж козаків сповідувалося в Миколаївському храмі, який знаходився на території фортеці поблизу Мазурівських воріт. Очевидно, що, крім жителів центральної частини, його парафія включала ще й значну частину форштадту — передмістя. У розписі цієї церкви подається аж 162 козацькі двори. У книзі церкви Різдва Богородиці, що знаходилася на Подолі, записано 38 козацьких дворів. Як видно з Румянцевського опису, ця частина полтавського передмістя не була перенаселеною²².

Таким чином, загалом в п'яти парафіях нараховувалося 339 козацьких дворів. Разом з козаками там проживали дворові, підсусідки й слуги. Згідно з нашими підрахунками, підсусідки проживали в 10% козацьких дворів, а слуги мешкали в 35,1%. Найбільший відсоток підсусідків фіксується в козацьких дворах Стрітенської церкви — 25,4, найбільше слуг мали парафіяни Воскресенської церкви — 80,4% (див. табл. 3).

Таблиця 3

Підсусідки й слуги в козацьких дворах

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	—	—	37	80,4
<i>Миколаївська</i>	8	4,9	33	20,4
<i>Преображенська</i>	—	—	15	44,1
<i>Різдва Богородиці</i>	—	—	11	28,9
<i>Стрітенська</i>	16	25,4	23	36,5
Усього	24	10	119	35,1

²⁰ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 10.

²¹ Перковський А. Указ соч. — С. 106.

²² Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 209–304.

Загалом населення козацьких дворів міста налічувало 2733 особи. У середньому на 1 двір припадало 8,1 особа. Цей показник дещо перевищує дані А. Перковського, вираховані на матеріалах Румянцевського опису 1767 р. для всього Київського полку (7,5 особи)²³, але значно менший від встановленого для козацьких дворів Лубенського полку, розташованих в сільській місцевості (12,1 особи)²⁴. Отже, різниця в населеності міських і сільських козацьких дворів є доволі істотною.

Інкони в одному дворі проживало по кілька родин козаків, що було обумовлено особливостями тогочасного оподаткування²⁵. Характерно, що найбільш населеними виявились козацькі двори в тих парафіях, які знаходилися в середмісті, — Миколаївській, Воскресенській й Преображенській (див. табл. 4). Найзалюдненішим був двір колишнього полкового, а на час укладання розпису земського судді Григорія Сахновського, що належав до Миколаївської церкви, — 92 особи²⁶. Родина самого судді була нуклеарного типу й складалася на той час із 7 осіб: Григорія (73 роки) з дружиною Ганою (59 років) та п'ятьох їхніх дорослих і нежонатих синів — Федора (31 рік), Івана (28 років), Михайла (23 роки), Андрія (19 років), Петра (16 років)²⁷. Решту населення становили т. зв. «дворові». Згідно зі словником української мови, це слово використовували на означення осіб, які обслуговували панський двір і жили при ньому²⁸. Дані іншого джерела, створеного десятьма роками раніше, — Румянцевського опису дозволяють припустити, що під цим словом розумілися різноманітні мікрогрупи тогочасного полтавського соціуму: слуги, наймити й піддані. Для останніх у дворі Сахновського було збудовано аж 16 хат²⁹. Серед мешканців цього двору була навіть кріпосна дівка Ганна, куплена господарем «из великороссийских»³⁰.

Якщо виокремити лише родини козаків, тобто не враховувати решту населення домогосподарств, то отримаємо дещо відмінний результат. Як бачимо, середня чисельність козацьких родин усіх п'яти парафій становила 5,6 особи. Найнижчі показники виявилися серед прихожан Стрітенської церкви. Щоправда, ця цифра, вирахована на підставі сповідних розписів, дещо відрізняється від тієї, яка постає за матеріалами Румянцевського опису (6,1 особи на родину)³¹. Однак в описі не фіксувалися родини

²³ Перковский А. Указ. соч. — С. 105

²⁴ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 11.

²⁵ Детальніше про це див.: Волошин Ю.В. Двори мешканців Полтави... — С. 41.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 8 зв.—10 зв.

²⁷ Там само. — Арк. 8 зв.

²⁸ Новий тлумачний словник української мови. — Т. 1. — К., 2005. — С. 518.

²⁹ Волошин Ю.В. Двори мешканців Полтави ... — С. 47.

³⁰ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 201.

³¹ Волошин Ю.В. Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави... — С. 144.

козацької старшини, та й провадився він дещо раніше. А. Перковський так само за матеріалами сповідних розписів, але для цілої Київської єпархії виводить розмір козацької родини в 4,7 особи, а для Старокодацької намістії Війська Запорозького — 4,6³².

Таблиця 4

Населеність козацьких дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	46	372	8,1	49	257	5,2
<i>Миколаївська</i>	162	1368	8,4	196	1150	5,9
<i>Преображенська</i>	30	296	9,9	39	228	5,8
<i>Різдва Богородиці</i>	38	253	6,7	39	231	5,9
<i>Стрітенська</i>	63	444	7	62	278	4,5
Разом	339	2733	8,1	385	2144	5,6

Цехові ремісники. Жили в 132 дворах. Найбільше їх було у Стрітенській (59) та Миколаївській (45) парафіях. У Воскресенській нараховувалось 19 ремісничих дворів, у Різдвогородицькій — 9, а в Преображенській не було жодного. Таку диспропорцію, очевидно, слід пояснювати переважним розселенням ремісників на форштадті й на ділянці т. зв. «Нової фортеці»³³.

Загальна чисельність мешканців становила 914 осіб. У середньому на один двір припадало по 6,9 особи, що, як бачимо, суттєво перевищувало населеність козацьких дворів. Насмілимося припустити, що ця перевага була обумовлена більшою, ніж в козацьких домогосподарствах, кількістю слуг (див. табл. 5). Вони зафіксовані у 71 ремісничому дворі (50%), тоді як частка козацьких домогосподарств зі слугами становила 35,1%. Імовірно, це зумовлювалось як самим характером ремісничого виробництва, що потребувало додаткових робочих рук, так і наявністю у багатьох ремісників учнів. За аналогією з Румянцевським описом, в якому учнів позначали як наймитів («работников»)³⁴, можемо припустити, що в сповідних розписах їх теж називали слугами.

³² Перковський А. Указ. соч. — С. 106–107.

³³ Коваленко О. Ремісничі цехи в Полтаві XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — № 1–2. — С. 130–135.

³⁴ В переписній книзі Полтави, створеній під час проведення Румянцевського опису, учнів записували серед наймитів: «у него работники и работницы», і лише в частині, де йшлося про оплату їхньої праці, зазвичай повідомлялося: «взяты на изучение портному (чи якомусь іншому. — Ю.В.) мастерству без заплаты» (Див.: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.).

Таблиця 5

Підсусідки й слуги в дворах ремісників

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	–	–	13	70
<i>Миколаївська</i>	6	10	31	70
<i>Різдва Богородиці</i>	–	–	7	80
<i>Стрітенська</i>	7	10	20	30
Усього	13	10	71	50

Показово, що підсусідки, як і у випадку з козаками, жили лише в тих дворах цеховиків, які знаходилися на території Миколаївської та Стрітенської парафій. Таких дворів було лише 13, а їхня частка серед загальної кількості ремісничих дворів була точно такою, як і в козацьких (10%).

Родин ремісників виявилось 154; загальна кількість мешканців становить 706 осіб, відповідно, середня чисельність родини — 4,6 особи. В окремих випадках в одному дворі мешкало по 2–3 родини (див. табл. 6). Отже, двори полтавських ремісників виявились менш населеними, ніж козаці, а їхні родини — менш чисельними. Цікаво, що за підрахунками М. Капралю середній розмір сім'ї львівського шевця-ремісника у XVIII ст. так само становив 4,6 особи³⁵.

Таблиця 6

Населеність ремісничих дворів та чисельність родин

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	19	100	5,3	22	88	4
<i>Миколаївська</i>	45	366	8,1	55	260	4,7
<i>Різдва Богородиці</i>	9	61	6,8	9	45	5
<i>Стрітенська</i>	59	387	6,6	68	313	4,6
Разом	132	914	6,9	154	706	4,6

Міщанам, до яких ми віднесли доволі строкату палітру мікрогруп міського соціуму, належало 347 домогосподарств. В їхніх дворах також проживали слуги та підсусідки (див. табл. 7).

³⁵ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. — Львів, 2012. — С. 197.

Таблиця 7

Підсусідки й слуги в дворах міщан

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	–	–	43	54,4
<i>Миколаївська</i>	1	1,4	18	24,6
<i>Преображенська</i>	2	3,2	27	43,5
<i>Різдва Богородиці</i>	–	–	7	43,8
<i>Стрітенська</i>	10	8,5	34	29,0
Усього	13	3,7	129	37,2

Щоправда, підсусідки мешкали лише в дворах міщан на території Миколаївської, Преображенської та Стрітенської парафій, частка домогосподарств порівняно з іншими проаналізованими вище соціальними групами мешканців Полтави була найменшою (3,7%). Натомість за часткою домових спільнот, в яких проживали слуги (37,2%), міщани посідали передостанню позицію.

Загальна чисельність мешканців становила 2209 осіб, і вони були другою після козаків групою міського суспільства. Більшість міщанських дворів знаходилась на території форштадту в Стрітенській, Воскресенській та Миколаївській парафіях. Однак більш населеними виглядають двори на території фортеці, мешканці яких були прихожанами Преображенської та Різдвобогородицької церков. Це, очевидно, слід пояснювати щільнішою забудовою центральної частини міста й меншими розмірами дворів.

Таблиця 8

Населеність міщанських дворів та чисельність родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	79	490	6,2	104	396	3,8
<i>Миколаївська</i>	73	360	4,9	79	318	4
<i>Преображенська</i>	62	502	8,1	86	395	4,6
<i>Різдва Богородиці</i>	16	177	11,1	36	155	4,3
<i>Стрітенська</i>	117	680	5,8	127	566	4,5
Разом	347	2209	6,4	432	1830	4,2

Середня чисельність міщанських родин становила, як бачимо, 4,2 особи. Цей показник не надто відрізняється від середніх розмірів родин ремісників, яких так само можна було б зарахувати до цієї групи. Однак вони поступалися середній чисельності козацьких родин, але перевищували за цим показником духовенство. Ця цифра майже збігається з тією, яку вираховував А. Перковський для т. зв. «посадських», яких, як вище зазначалося, вважаємо міщанами, — 4,3 особи³⁶.

Далі спробуємо узагальнити проаналізовані дані відносно усіх вищезазначених парафій. Отже, частка міських домогосподарств, у яких разом з господарями проживали ще й підсусідки (див. табл. 9), була незначною (6,5%). Найбільшою вона була в Миколаївській парафії (5,7%), а у Різдобогородицькій таких домогосподарств не було зовсім.

Таблиця 9

Підсусідки й слуги в домогосподарствах полтавців у 1775 р.

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	1	0,7	96	65,3
<i>Миколаївська</i>	16	5,7	83	29,5
<i>Преображенська</i>	3	3,1	52	54,1
<i>Різдва Богородиці</i>	—	—	26	40,6
<i>Стрітенська</i>	34	2,1	81	33,1
Усього	54	6,5	338	40,6

Натомість частка домогосподарств зі слугами була доволі значною (40,6%). Очевидно, що слуги проживали майже в половині чи принаймні в кожному третьому дворі. У приході Воскресенської церкви вони були в більшості (65,3%), а в парафії Преображенської — в половині домових спільнот (54,1%). Цей показник навіть вищий за той, який дослідники встановили для ранньомодерної Англії, де понад 30% домогосподарств мали слуг³⁷. Імовірно, однією з причин, якою можна пояснити таку високу частку цієї категорії міського соціуму, було те, що в сповідних розписах, як, до речі, й у Румянцевському описі, до категорії слуг зараховували й учнів ремісників. Загалом у структурі населення міста частка слуг була доволі істотною і становила, згідно з нашими підрахунками,

³⁶ Перковський А. Указ. соч. — С. 106.

³⁷ Fauve-Chatoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzije i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 2008. — S. 322.

19,8%. Загальна їх кількість становила 1237 осіб: 608 чоловіків та 629 жінок. Ця частка так само перевищувала західноєвропейські показники, бо у Франції вона наближалася до 10% від всієї популяції³⁸. Щоправда, слід також нагадати, що наразі йдеться винятково про місто, а не про все населення Лівобережжя.

Якщо ж звести усі розглянуті вище дані відносно населеності дворів та чисельності окремих родин в одну таблицю (див. табл. 10), то отримаємо такі показники: середня населеність дворів по місту становила 7,3 особи, а середні розміри родини — 4,7 особи.

Таблиця 10

Середня населеність домогосподарств та середня чисельність родин мешканців м. Полтави у 1775 р.

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	147	1000	6,8	183	761	4,2
<i>Миколаївська</i>	281	2137	7,6	334	1742	5,2
<i>Преображенська</i>	96	857	8,9	138	659	4,8
<i>Різдва Богородиці</i>	64	508	7,9	88	444	5,0
<i>Стрітенська</i>	245	1577	6,4	273	1209	4,4
Разом	832	6079	7,3	1016	4815	4,7

Ці показники нижчі, ніж аналогічні для сільських регіонів Гетьманату. Так, згідно з нашими підрахунками, середня населеність домогосподарств в 10 селах Топальської сотні Стародубського полку становила 8,5 особи³⁹. Також встановлено, що в селах Лубенського полку середня населеність була 10,4 особи⁴⁰. За підрахунками Д. Казімірова, середня населеність дворів у сотенному містечку Чернігівського полку Мені становила 12 осіб⁴¹. Щоправда, на Правобережжі — в Житомирському повіті Київського воєводства, середня населеність сільських домогосподарств на кінець XVIII ст. була меншою, ніж у Полтаві — 6,6 особи⁴².

³⁸ Там же. — С. 316.

³⁹ Волошин Ю.В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект. — Полтава, 2005. — С. 217.

⁴⁰ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 14.

⁴¹ Казіміров Д.В. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2012. — С. 98.

⁴² Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч. 6. — С. 25–45.

Якщо порівняти населеність дворів, вираховану нами для Ніжина, Стародуба й Полтави за Румянцевським описом⁴³ (див. табл. 11), то побачимо, що середня населеність міських домогосподарств становила 5,9 особи, що було дещо меншим, ніж за даними сповідних розписів. Зрозуміло, що залюднення домових спільнот залежало від багатьох чинників, у тому числі й від соціальної приналежності та заможності їхніх очільників. Так, зокрема, було серед полтавських козаків, яким, згідно з нашими підрахунками, на той час належало 328 міських домогосподарств — 321 двір (16 в центральній частині й 305 на форштадті) та 7 бездвірних хат (1 на території фортеці й 6 у передмісті). Загалом разом зі слугами, квартирантами, підданими й іншими особами в них мешкало 2296 осіб. Отже, середня населеність козацьких домогосподарств становила 7 осіб, що, як бачимо, на одну особу більше, ніж в середньому по місту⁴⁴.

Таблиця 11

Середня населеність домогосподарств в містах Гетьманщини

Місто	Число мешканців	Кількість дворів	Середня населеність
Стародуб	4221	692	6,1
Ніжин	2825	508	5,6
Полтава	6913	1156	6
<i>Разом</i>	13941	2355	5,9

Імовірно, слідом за польським дослідником Ц. Кукльо можемо припустити, що в ранньомодерний час міське середовище пропонувало більше можливостей для праці й виживання самотнім особам, а, з іншого боку, сильніше страждало від різноманітних природних катаклізмів: повеней, злив, граду, посух тощо. Місто швидше, ніж село, відчувало подорожчання й перебої в постачанні харчів⁴⁵. Вочевидь, що це не сприяло збільшенню населення домогосподарств та чисельності родини. Для

⁴³ Згідно з даними Румянцевського опису, на той час у Стародубі проживав 4221 мешканець (*Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011. — С. 78.), опис міста Ніжина зафіксував 2807 осіб (Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки) // Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. — Вип. 7 (10). — К., 2008. — 212 с.), а в опис Полтави записано 6913 осіб (*Волошин Ю.* Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... — С. 10).

⁴⁴ *Волошин Ю.* Родина й домогосподарство козаків міста Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Україна Модерна <<http://uamoderna.com/md/219-219>>

⁴⁵ *Kuklo C.* Demografia... — S. 360–361.

порівняння зазначимо, що середня населеність домогосподарств у польських містах Познані (1777) та Кракові (1791) становила 6,5 і 4,5 особи відповідно⁴⁶. Характерно, що вирахована нами цифра майже збігається з тією, яку наводить Б. Міронов для російських міст, — 7,4 особи⁴⁷. Щоправда, за підрахунками О. Кошелевої, середня населеність дворів Санкт-Петербурга у 1717–1718 рр. становила 11 осіб⁴⁸.

Розміри родин власників (4,7 особи) практично збігаються з аналогічними показниками, вирахованими А. Перковським для Гетьманщини в цілому (4,6 особи) та території Війська Запорозького (4,5 особи)⁴⁹, відповідно в різних регіонах, а також в містах і селах.

Структура родини. Дослідження структури родин полтавців у другій половині XVIII ст. провадитимемо за допомогою найбільш поширеної в історичній демографії класифікації британського дослідника П. Ласлетта. Попри те, що упродовж багатьох років ця теорія піддається критиці й на сьогодні не виглядає такою досконалою, як видавалася в часи свого постання (60-ті роки XX ст.)⁵⁰, вона продовжує широко використовуватися в дослідженнях. Згідно з нею, вирізняють п'ять основних типів родинних домогосподарств:

- домогосподарство самотніх осіб (*solitaries*);
- домогосподарство, яке не має сімейного ядра (*no family*);
- просте, або нуклеарне домогосподарство (*nuclear family household*), яке складається з подружжя та дітей і не втрачає свого характеру у випадку смерті одного з батьків;
- розширене домогосподарство (*extended family household*), в якому проживають ще якісь родичі, які не утворюють подружніх пар;
- залежно від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній та низхідній лініях і т. п. (якщо в домогосподарстві разом із родиною жив ще й батько чоловіка, воно вважається розширеним по висхідній лінії, але якщо батько виступає на чолі домогосподарства, то його зараховують до розширених по низхідній лінії);
- мультифокальне домогосподарство (*multiple family household*), яке складається з кількох нуклеарних родин.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Міронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 232.

⁴⁸ Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. — М., 2004. — С. 147.

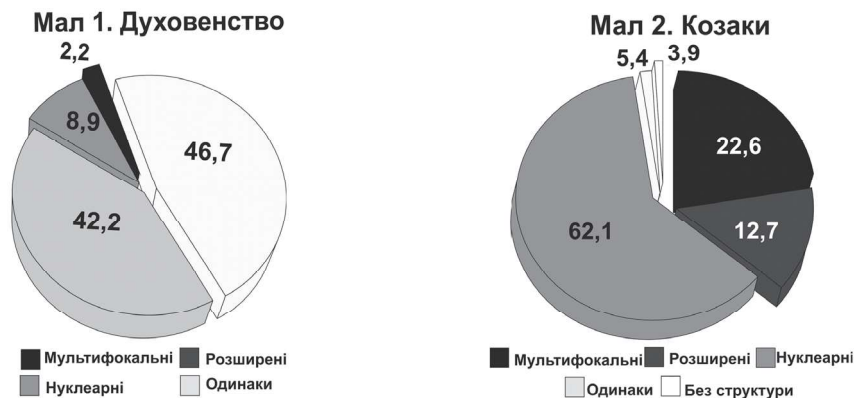
⁴⁹ Перковский А. Указ. соч. — С. 106–107.

⁵⁰ Див.: Sholtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group — «angielska tajna broń», jej krytycy i jej «długietwanie» // Przeszłość Demograficzna Polski. — № 24. — 2003. — S. 7–43.

Розширені й мультифокальні домогосподарства вважаються складними⁵¹.

Слідом за польськими дослідниками М. Шолтисеком та Д. Біскупом використовуватимемо для своїх досліджень більш модифіковану версію цієї типології⁵². Як і під час аналізу населення дворів, почнемо з духовенства (див. мал. 1). Найбільшу групу в родинній структурі полтавського духовенства становили одинаки — 46,7%. Така диспропорція пояснюється тим, що ми брали до уваги й родини церковнослужителів — дяків, псаломщиків і уставщиків, в яких переважали чоловіки — 18 із 20 осіб. Із них 12 осіб ще не досягли на той час середнього шлюбного віку — 28 років⁵³, троє мали по 29 років, а двоє — по 40. Тобто потенційно всі вони мали шанси на одруження. Лише один із них — староста Стрітенської церкви Роман (56 років) перетнув межу безшлюбності⁵⁴. Слід зауважити, що саме ця група й зумовила доволі високий відсоток однаків в структурі полтавських родин.

Друга велика група — нуклеарні родини (42,2%). Її основу становили родини ієреїв: 12 із 19 сімей. Розширених і мультифокальних родин виявилось зовсім мало — 8,9 й 2,2%. Отримані нами результати суттєво відрізняються від тих, які вираховані для сільського духовенства Гетьманщини, серед якого переважали мультифокальні родини — 67,9%, а нуклеарні посідали другу позицію — 22,2%⁵⁵.

⁵¹ О классификации домашних сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории. — СПб., 2004. — С. 270–271.

⁵² *Sholtyssek M., Biskup D. Różnorodność czytożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 2008. — S. 375–376.*

⁵³ Згідно з нашими підрахунками, для чоловіків середній шлюбний вік становив 28,1 рік (Див.: *Волюшин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави...* — С. 21).

⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 88.

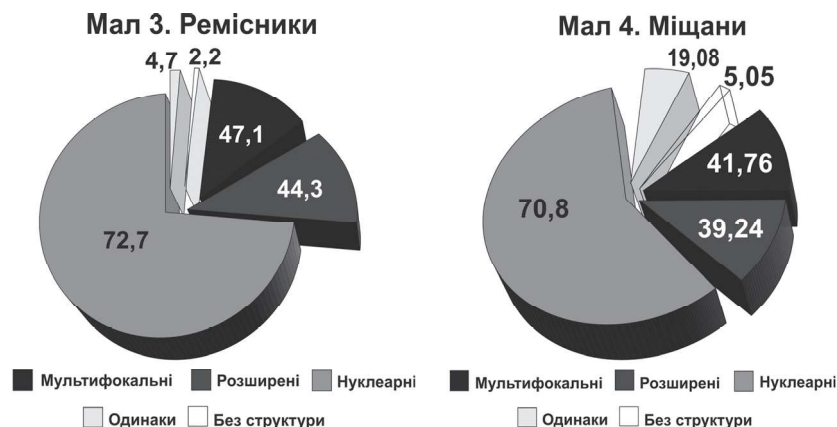
⁵⁵ *Сакало О. Типологія і структура домогосподарств...* — С. 10.

Більшість козацьких родин за своєю структурою (див. мал. 2) були нуклеарними — 62,1%. Серед них переважали класичні одноядерні сім'ї — шлюбна пара з дітьми. Другу позицію займали вдови з дітьми, далі — шлюбні пари без дітей і нарешті вдівці з дітьми. Той факт, що вдів із дітьми було в чотири рази більше, ніж удівців, можна пояснити вищою частотністю шлюбів серед останніх, натомість удовиці дуже рідко виходили заміж удруге⁵⁶.

Складні (мультифокальні) сім'ї хоча й займали другу позицію (22,6%), однак навіть у поєднанні із розширеними (12,7 %) суттєво поступалися простим родинам. Перевага нуклеарної сім'ї в Полтаві, на нашу думку, пов'язана з особливостями функціонування економіки міського соціуму, а також із суспільними трансформаціями, які Гетьманщина переживала у той період. Цим полтавські козаки так само відрізнялися від тих, які жили в селах Лубенського полку, де суттєво переважали мультифокальні родини (74,4%), тоді як частка нуклеарних становила лише 21,2%⁵⁷.

Аналіз структури ремісничих родин (див. мал. 3) також демонструє перевагу сім'ї нуклеарного типу. Її частка у порівнянні з козаками була ще вищою — 72,7 %. Частка розширених сімей була майже такою — 12,3%, а мультифокальних меншою — 13,1%. Серед нуклеарних родин, як і в попередньому випадку, переважали шлюбні пари з дітьми — 84 родини, за ними йшли шлюбні пари без дітей — 13 родин, потім вдови з дітьми — 11, і найменшою — всього 4 родини — була частка удівців з дітьми.

Найбільш поширеною формою мультифокальної родини серед цеховиків міста виявилася та, яка мала низхідні другорядні ядра — 11 сімей, коли в батьківських родинах мешкали ще й жонаті чи заміжні діти разом зі своїми сім'ями.

⁵⁶ Див.: Волошин Ю.В. Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська старовина. — 2011. — № 4. — С. 24.

⁵⁷ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 12.

За кількістю родин (432) та частка населення міського соціуму, яку ми окреслили як міщан, була найбільшою. Як і серед ремісників, тут переважали родини з нуклеарною структурою (див. мал. 4) — 306 (70,8%). Абсолютну більшість серед них — 216 родин (70,6%) — склали шлюбні пари з дітьми. Як і в усіх інших соціальних групах, другу позицію посідали шлюбні пари без дітей — 51 родина (16,7%). Далі йшли вдови з дітьми — 35 сімей (11,4%) і вдівці з дітьми — 4 (1,3%).

Так само, як і в двох попередніх групах, другими були мультифокальні родини (50). Більшість серед них становили сім'ї, в яких разом із батьками проживали одружені діти — 36 родин (72%). Значно менше було родин, в яких разом з овдовілим батьком або матір'ю жили як мінімум двоє жонатих дітей — 7 (14%). Ще менше родин, де в одному домогосподарстві об'єднувалися сім'ї жонатих братів і сестер — 4 (8%). Інколи вони називалися «братськими». І останнє місце посідали родини, ядром яких виступала синівська сім'я, в той час як батьківська відігравала другорядну роль — 3 (6%). Як правило, в таких родинях батьки були вже поважного віку.

Серед міщан, як і серед усіх інших груп полтавського соціуму, сім'ї з розширеною структурою займали почесне третє місце. Їх налічувалось не набагато менше, ніж мультифокальних — 47 (10,9%). Найбільшу частку становили розширені по бічній лінії — 19 (40,4%), коли поряд з нуклеарною сім'єю жив ще й хтось із родичів — брат, сестра, племінники тощо. Далі йшли розширені по низхідній лінії, де овдовілі батьки / матері як глави домогосподарств жили разом з родиною — 17 (36,2%). І останню позицію займали родини, розширені по висхідній лінії — 11 (23,4%).

Досить незначним, як і серед більшості соціальних груп, був відсоток одинаків — 5,3 (23 особи) та домогосподарств без структури — 1,4 (6 осіб).

Насамкінець об'єднаємо дані всіх парафій і проаналізуємо родинну структуру всього населення міста у 1775 р. за допомогою відповідної таблиці (див. табл. 12). Як можна було передбачити, найбільшу групу серед усіх вибраних для аналізу полтавських родин становили прості нуклеарні сім'ї — 676 родин (66,5%). Так само, як і в окремих соціальних групах, основна частка — 75,6% (511 родин) — припадала на шлюбні пари з дітьми. Набагато меншою — більш ніж у шість разів — була частка шлюбних пар без дітей — 12,4% (84 родини). Їм дещо поступалися вдови з дітьми — 10,1% (68 родин). І зовсім малою була частка нуклеарних родин, які склалися з удівців із дітьми — 1,9% (13 сімей). Зауважимо, що перевага числа вдів над удівцями — характерна риса традиційного домодерного суспільства взагалі⁵⁸.

⁵⁸ Детальніше про ці дві категорії мешканців полкової Полтави див.: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // *Київська старовина*. — 2011 — № 1. — С. 13–32; *Його ж.* Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. ... — С. 24–41.

Таблиця 12

Структура родинних домогосподарств м. Полтави (1775 р.)

Категорія	Клас	Опис	К-ть	%
Особі самотні	1a	Вдови і вдівці	12	5,1
	1b	Нежонаті чи неокресленого цивільного стану	40	
Без структури	2a	Нежонаті брати і сестри, які живуть разом	9	1,1
	2b	Інші кривні, які живуть разом	2	
Нуклеарні	3a	Шлюбні пари без дітей	84	66,5
	3b	Шлюбні пари з дітьми	511	
	3c	Вдови з дітьми	68	
	3d	Вдівці з дітьми	13	
Розширені	4a	Родини з висхідним розширенням	27	11,7
	4b	Родини з низхідним розширенням	48	
	4c	Родини з бічним розширенням	44	
Мультифокальні	5a	Родини з висхідними другорядними ядрами	6	15,6
	5b	Родини з низхідними другорядними ядрами	95	
	5c	Овдовілий(а) батько / мати з мінімум двома жонатими дітьми	18	
	5d	Мешкаючі разом жонаті брати й сестри або інші родичі по бічній лінії	39	
Разом			1016	100

Учетверо меншою виявилася частка мультифокальних домогосподарств — 15,6% (158), які в загальній структурі міського соціуму очікувано посіли другу позицію. Так само, як і в проаналізованих вище окремих соціальних групах, переважна більшість із них представлена була сім'ями з низхідними другорядними ядрами — 60,1% (95 родин). За ними йшли братські родини — 24,7% (39 сімей), потім родини, які склалися з овдовілого батька-матері та мінімум двох родин їхніх дітей — 11,4% (18 сімей), і врешті 6 родин (3,8%) — сім'ї з висхідними другорядними ядрами.

Частка розширених родин несуттєво поступалася мультифокальним — 11,0% (119 сімей). Найбільше серед них було домогосподарств з низхідним розширенням — 40,3% (48 родин), далі йшли сім'ї з бічним розширенням — 37% (44 родини) і сім'ї з висхідним розширенням — 22,7% (27 родин).

Наступними за чисельністю в родинних структурах міста виявилися самотні особи — 5,1% (52). Переважну більшість із них — 76,9 % (40) — становили нежонаті й особи неокресленого цивільного стану, основна маса яких (21 особа) була представлена духовенством. Другу групу однаків — 23,1% (12) — становили вдови і вдівці, які не мали дітей чи іншої родини.

Найменшою була частка домогосподарств, які не мали родинної структури — 1,1% (11). Більшість серед них становили неодружені брати й сестри, які мешкали разом — 81,8% (9), а решта — інші кривні родичі, які не утворювали сімейного ядра — 18,2% (2).

Подібний результат отримуємо й на основі аналізу даних Румянцевського опису по усіх вищеназваних полкових центрах (див. табл. 13).

Таблиця 13

**Структура родинних домогосподарств в містах Гетьманщини
(1765-1767 рр.)**

Категорія	Клас	Ніжин	Стародуб	Полтава	Разом	Усього	%
Особі самотні	1a	11	24	35	70	146	5,8
	1b	27	26	23	76		
Без структури	2a	2	16	7	25	39	1,6
	2b	—	9	5	14		
Нуклеарні	3a	45	57	75	177	1629	64,8
	3b	265	334	600	1199		
	3c	42	71	92	205		
	3d	16	20	12	48		
Розширені	4a	11	49	61	121	328	13,1
	4b	30	32	16	78		
	4c	30	45	54	129		
Мультифокальні	5a	9	14	37	60	370	14,7
	5b	36	55	75	166		
	5c	7	16	26	49		
	5d	29	16	50	95		
Разом		560	784	1168	2512	2512	100

Слід зауважити лише незначні відмінності у середині конкретних сімейних структур. На загал же, дані Румянцевського опису засвідчують, що принаймні в аналізованих містах так само переважали нуклеарні родини, провідна роль серед яких належала шлюбним парам з дітьми — 73,6% (1199 родин). Друге місце з великим відставанням посідали мультифокальні родини, серед яких також домінували сім'ї з нисхідними ядрами — 44,9% (166 родин). На третьому знаходились розширені, де на відміну від попереднього разу, лідирували спільноти з бічним розширенням — 39,3% (129). На четвертому — самотні особи, серед яких так само більше було неодружених і осіб з невизначеним сімейним станом — 52,1% (76). І останнє займали родини без структури. Більшість із

них, так само як і в попередньому випадку, формували неodrжені брати й сестри – 64,1% (25).

Отже, як бачимо, проведений нами аналіз засвідчує в обох випадках, перевагу в містах Гетьманщини простої нуклеарної родини над іншими, більш складними, формами сімейної організації.

Селянські домогосподарства

Далі так само розглянемо два аналізовані вище показники — залюдненість і структуру сімейних домогосподарств для основних соціальних груп сільського соціуму Гетьманщини. Зауважимо, що аналіз середньої та граничної населеності домогосподарств здійснений на основі вивчення даних сповідальних розписів 15 типових сіл Лубенського полку, що входили до складу 5 сотень, а саме: Митченки (1758, 1770, 1782), Савинці (1758, 1770, 1782), Грабарівка (1758, 1768, 1778) Пирятинської першої сотні; Золотухи (1765, 1775, 1781), Остапівка (1765, 1770, 1777), Карпилівка (1758, 1772, 1778) Яблунівської сотні; Мелехи (1765, 1775, 1782), Поставмуки (1767, 1775, 1781), Крутий Берег (1767, 1775, 1782) Городиської сотні; Луговики (1775, 1777, 1779), Нехристівка (1765, 1772, 1779), Сухоносівка (1766, 1775, 1781) Курінської сотні⁵⁹; Бацмани (1765, 1773, 1778), Сологубівка (1759, 1768, 1777), Ведмеже (1765, 1770, 1772) Роменської сотні⁶⁰. Вибір трьох розписів по кожному селу зумовлений насамперед необхідністю запобігти отриманню випадкових даних (наприклад, якщо розпис припадав на роки, що йшли одразу після посух, епідемії тощо).

Першим розглянемо *духовенство*. Зазначимо, що кількість домогосподарств представників цієї соціальної групи, у порівнянні з іншими —

⁵⁹ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1–14; Спр. 10. — Арк. 1–10; Спр. 15. — Арк. 1–17; Спр. 20. — Арк. 21–29; Спр. 59. — Арк. 1–14; Спр. 67. — Арк. 1–18; Спр. 69. — Арк. 1–12; Спр. 70. — Арк. 1–10; Спр. 74. — Арк. 1–7; Спр. 106. — Арк. 1–12; Спр. 150. — Арк. 1–11; Спр. 155. — Арк. 1–19; Спр. 158. — Арк. 1–16; Спр. 202. — Арк. 1–16; Спр. 210. — Арк. 1–12; Спр. 254. — Арк. 1–12; Спр. 255. — Арк. 1–13, 34–41; Спр. 256. — Арк. 26–41; Спр. 259. — Арк. 66–77; Спр. 307. — Арк. 1–12; Спр. 309. — Арк. 13–20; Спр. 411. — Арк. 1–11; Спр. 417. — Арк. 1–13; Спр. 426. — Арк. 1–14; Спр. 428. — Арк. 1–23; Спр. 433. — Арк. 1–17; Спр. 543. — Арк. 65–78; Спр. 544. — Арк. 49–56; Спр. 575. — Арк. 1–14; Спр. 576. — Арк. 1–12; Спр. 632. — Арк. 19–30; Спр. 634. — Арк. 1–14; Спр. 635. — Арк. 14–21; Спр. 706. — Арк. 44–57; Спр. 711. — Арк. 16–31; Спр. 713. — Арк. 35–46; Спр. 738. — Арк. 13–23; Спр. 740. — Арк. 1–24, 43–56; Спр. 742. — Арк. 33–48.

⁶⁰ Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. 960. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 27–39, 210–234, 325–338; Спр. 184. — Арк. 157–169, 232–244 зв., 269–287 зв.; Спр. 276. — Арк. 1–15, 80–89, 143–151 зв.

козаками та посполитими, була незначною й максимально становила п'ять родин (1758 р., село Грабарівка Пирятинської першої сотні), а мінімально — одну (22 випадки у різних селах). В цілому ми проаналізували 81 двір, господарями яких були священно- та церковнослужителі. Загалом у цих домогосподарствах мешкало 958 осіб (460 чоловіків та 498 жінок). Відповідно, середня населеність домових спільнот сільського духовенства Лубенського полку становила 11,8 особи. Граничні показники залюдненості цих домогосподарств коливалися дуже сильно — від 3 осіб у родині 71-річного ієрея Василя Квачовного (Мелехи, 1765 р.) до 40 осіб у сім'ях священників Федора Савицького та Єфима Іванова (Бацманів, 1765 р. та Сологубівка, 1759 р., відповідно). Зведені показники середньої населеності домогосподарств духовенства по кожному селу наведені у табл. 14.

Таблиця 14

**Середня населеність домогосподарств духовенства
Лубенського полку**

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Крутий Берг	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацманів	Сологубівка
Середня насел-ть	11,7	9,9	9,3	13,7	10,0	16,7	7,3	8,0	6,2	12,0	14,3	13,5	19,0	23,3	29,7

Порівнюючи отриману нами цифру із даними російського історика Б. Міронова, який зазначає, що середній розмір родини білого духовенства в Росії складав приблизно 5,2 особи⁶¹, констатуємо більше ніж подвійну перевагу домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку за цим показником.

Другою проаналізованою нами великою соціальною групою зазначених вище сіл було козацтво. Загальна кількість домогосподарств козаків у досліджуваних селах Лубенського полку за всі розглянуті нами роки дорівнювала 1881. За результатами підрахунків з'ясовано, що загальна населеність цих домових спільнот становила 22 702 особи (11 539 чоловіків та 11 163 жінок). Таким чином, показник середньої населеності козацьких сімей по полку загалом складав 12,1 особу.

Зауважимо, що лише у двох випадках (села Мелехи та Крутий Берг Городиської сотні) показники середньої населеності були нижчими за 10 осіб. Тільки в одному випадку вона була порівняно невисокою й складала 6,5 особи (село Крутий Берг). У 12 випадках з 15 середня населеність

⁶¹ *Міронов Б.Н.* Социальная история России периода империи... — Т. 1. — С. 224.

перевищувала 11 осіб. У двох селах (Сухоносівка Курінської сотні і Ведмеже Роменської сотні) вона була дуже високою — 16,0 і 17,2 особи, відповідно (див. табл. 15).

Таблиця 15

Середня населеність домогосподарств козаків Лубенського полку

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Крутий Берег	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацмани	Сологубівка
Середн. насел.	11,6	12,5	11,6	12,9	11,8	10,7	9,3	12,3	6,5	12,0	11,1	16,0	17,2	12,5	12,9

Додамо, що у жодному з досліджуваних сіл тенденція до поступового постійного зменшення середньої населеності не простежується. У деяких випадках результати останнього зрізу даних, у порівнянні з першим, дійсно вказують на зменшення числа мешканців домогосподарств. Динаміка зміни цього показника зазвичай мала подібний вигляд (за прикладом села Карпилівка): 1758 р. — 10,6 особи, 1768 — 12,1, 1778 — 9,6. На нашу думку, така ситуація, можливо, була пов'язана з епідемією чуми 1770 р. та посухами 1772, 1773 і 1774 рр., що суттєво зменшували врожайність і призводили до голоду⁶². На відміну від зазначеної вище, тенденція до постійного поступового зростання середньої населеності була зафіксована нами у п'яти селах: Ведмеже, Нехристівка, Мелехи, Поставмуки і Савинці.

Граничні межі залюдненості козацьких домових спільнот були ще ширшими за духовенство. Так, домогосподарства Кліма Момотенка (Сухоносівка, 1775 р.) та вдови Олени (Бацмани, 1773 р.) нараховували лише по одній особі⁶³. Найбільше ж число мешканців — 58 осіб — було зафіксовано у родині Миколи Семича (Ведмеже, 1770 р.)⁶⁴.

Порівняємо вираховану нами середню населеність домогосподарств козаків Лубенського полку з аналогічними даними інших науковців. Так, за розрахунками вже згаданого Д. Казімірова, середня населеність козацьких домогосподарств містечка Мени Чернігівського полку за даними 1765–1769 рр. становила 9,3 особи⁶⁵. Ще один український науковець —

⁶² Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. — Донецьк, 2003. — С. 11.

⁶³ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 210.

⁶⁴ Там само. — Спр. 184. — Арк. 244.

⁶⁵ Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // Кресназнавство. — К., 2011. — № 4. — С. 218.

О. Якименко, досліджуючи козацькі домогосподарства сіл Логовате (дані за 1767 р.), Коман та Кудлаївка (дані за 1792 р.) Стародубського полку, визначає їхню середню залюдненість у 8,5, 8,9 і 11,6 особи відповідно⁶⁶. Як бачимо, населеність домогосподарств козаків Лубенського полку була вищою, але в цілому співставною з наведеними вище показниками.

Третьою й останньою аналізованою нами категорією сільського соціуму були *посполиті*. У ході роботи ми дослідили 1614 домогосподарств, що об'єднували представників цього соціального стану. Загальна чисельність населення цих домових спільнот становила 13 503 особи (6 928 чоловіків та 6 575 жінок). Таким чином, показник середньої населеності селянських сімей по полку загалом складав 8,4 особи. Населеність одного домогосподарства коливалася у межах від 1 (родина 51-річної вдови Ірини, котра, за даними 1770 р., мешкала у Митченках⁶⁷ та 50-річної вдови Васси, яка, станом на 1765 р., проживала у Мелехах⁶⁸) до 44 осіб (сім'я 41-річного Кіндрата Марченка, Поставмуки, 1781 р.)⁶⁹. Зведені показники середньої населеності домогосподарств посполитих по кожному селу наведені у таблиці 16.

Таблиця 16

**Середня населеність домогосподарств посполитих
Лубенського полку**

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Крутий Берг	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацмани	Сологубівка
Середня насел-ть	10,9	7,9	8,2	9,9	7,3	6,9	7,6	10,0	9,5	8,2	9,0	8,1	6,7	6,5	9,8

Співставлення результатів нашої розвідки з даними аналогічних розрахунків інших дослідників дозволяє стверджувати, що середня населеність селянських домогосподарств по Гетьманщині в цілому перебувала приблизно на зазначеному нами вище рівні. Так, зокрема, згадуваний

⁶⁶ Якименко О. Населеність домогосподарств і структура родин Стародубського полку другої половини XVIII ст. (на прикладі с. Логовате І-ї Стародубської сотні) // Гуржіївські історичні читання. — Черкаси, 2014–2015. — Вип. 8–9. — С. 122; Якименко А. Историко-демографические характеристики казацкой семьи Новгородской сотни Стародубского полка во второй половине XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития / Материалы XXVII Междунар. науч. конф. Москва, 9–11 апр. 2015 г. — М., 2015. — С. 499.

⁶⁷ ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 255. — Арк. 6 зв.

⁶⁸ Там само. — Спр. 67. — Арк. 15.

⁶⁹ Там само. — Спр. 711. — Арк. 38 зв.

О. Якименко на основі аналізу даних Румянцевського опису села Крута Буда Стародубського полку наводить показник середньої населеності селянських родин — 8,2 особи⁷⁰. Він же в іншій праці, спираючись на те саме джерело, визначає індекс середньої залюдненості селянських дворів села Лисе цього ж полку на рівні 7,3 особи⁷¹. Українська дослідниця О. Бороденко, вивчивши десять сіл Полтавського полку за даними сповідних розписів 1775 р., вираховала показник середньої населеності селянських домогосподарств в 11,7 особи⁷².

Таким чином, серед домогосподарств трьох аналізованих нами соціальних груп найбільш населеними були сім'ї козаків — 12,1 особи. Приблизно таку ж середню населеність мали двори представників сільського духовенства — 11,8 особи. На останньому місці перебували селянські домогосподарства, показник середньої населеності яких дорівнював 8,4 особи. За нашим припущенням, пояснення такого факту слід шукати насамперед в економічній площині: рівень заможності селянських сімей був дещо нижчим, аніж козацьких. Водночас, зауважимо, що сам по собі показник середньої населеності домогосподарств селян був доволі високим — це підтверджується співставленням з результатами розвідок інших науковців.

Загалом, дослідивши 3576 домогосподарств 15 сіл Лубенського полку, ми встановили, що їхня загальна населеність за всі роки складала 37 163 особи із таким статевим поділом: 18 927 чоловіків та 18 236 жінок. Отже, показник середньої залюдненості всіх домогосподарств по полку загалом дорівнював 10,4 особи (див. табл. 17).

Таблиця 17

**Середня населеність домогосподарств
Лубенського полку**

Соціальні групи	Духовенство	Козаки	Посполиті	Разом
Середня населеність	11,8	12,1	8,4	10,4

⁷⁰ Якименко О. Історико-демографічні характеристики селянської родини у другій половині XVIII ст. (на прикладі села Крута Буда Стародубського полку) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — Вип. 23: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2015. — С. 185.

⁷¹ Якименко О. Історико-демографічні характеристики селянської родини у другій половині XVIII ст. (на прикладі села Лисе Стародубського полку) // Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій / Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16–17 квітня 2015 р.: У 2 т. — Т. 1. — К., 2015. — С. 382.

⁷² Бороденко О.А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): Дис. ... канд. іст. наук. — Полтава, 2014. — С. 106.

Порівняння отриманих нами результатів із даними інших науковців дозволяє стверджувати, що населеність домогосподарств сільського соціуму Гетьманщини була доволі високою. Як бачимо із таблиці 18, за цією ознакою досліджуваний регіон суттєво відрізнявся від Західної Європи XVIII ст., де середня населеність домогосподарств була значно меншою⁷³. Таке співвідношення опосередковано підтверджує концепцію Д. Хайнала про розподіл Європейського континенту на дві умовні зони — західну та східну, зі своїми моделями шлюбної поведінки та домінуючими типами домогосподарств⁷⁴.

Таблиця 18

Середня населеність домогосподарств різних регіонів світу

Регіон	Села Лубенського полку	Села Стародубського полку	м. Мени, Чернігівського полку	Села Житомирського повіту	Села Ярославського повіту, Росія	Прибалтика	Абтенау, Австрія	Корф Кастл, Англія	Лонгнесс, Франція	Колорно, Італія	Аросс ін. Мюль, Швейцарія	Юкуші, Японія	Таегу, Корея
Роки	друг. пол. XVIII ст.	XVIII ст.	1765-69 рр.	1791 р.	XVIII ст.	кін. XVIII ст.	1790 р.	1790 р.	1778 р.	1782 р.	1779 р.	1746 р.	1789 р.
Середня населеність	10,4	8,9	9,3	6,6	5,2	15,4	7,7	4,8	5,1	4,2	5,3	5,5	4,7

⁷³ Для порівняння використані дані з наступних джерел: *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини... — С. 220; *Казіміров Д.* Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. — С. 218; *Крикун М.* Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. — С. 27; *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход // *Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей.* — М., 1979. — С. 152–156; *Mumtazayer M.* Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // *Семья, дом и узы родства в истории.* — СПб., 2004. — С. 46–47; *Kuen-tae Kim.* Different patterns of marriage between a city and villages in 18th century Korea: The cause of Taegu Area // *History of the Family.* — № 14. — 2009. — P. 74.

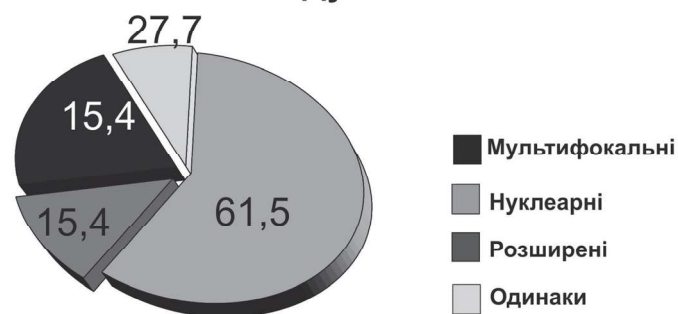
⁷⁴ Див. докладніше: *Хаджнал Дж.* Европейский тип брачности в ретроспективе // *Брачность, рождаемость, семья за три века.* — М., 1979. — С. 14–70; *Шолтычек М.* Семья и домохозяйство в Центральной Европе // *Историческая демография: Сб. статей.* — М., 2008. — Вып. 14: Демографические исследования. — С. 240–276; *Носевич В.* Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vln.by/node/116>; *Hajnal J.* Two kinds of pre-industrial household formation system // *Family Forms in Historic Europe.* — Cambridge, 1983. — P. 65–104.

Далі розглянемо структуру домогосподарств представників сільського соціуму Гетьманщини і визначимо їхню типологію відповідно до згадуваної вище класифікації сімейних домогосподарств П. Ласлетта.

Зазначимо, що джерельна база цієї частини нашої розвідки дещо відрізнятиметься від тієї, що була використана задля вивчення населеності. Типологію родин визначатимемо на основі розгляду шести українських сіл і спиратимемося на інформацію, що міститься у сповідних розписах та Румянцевському описі. Отже, об'єктом нашого дослідження стали домогосподарства сіл Грабарівка (Пирятинська I-а сотня Лубенського полку, 1778), Нехристівка (Курінська сотня Лубенського полку, 1779), Крутий Берег (Городиська сотня Лубенського полку, 1767), Козлівка (Переяславська 3-а сотня Переяславського полку, 1777), Красновське (Любецька сотня Чернігівського полку, 1765), Мельня (Батуринська сотня Ніжинського полку, 1765)⁷⁵.

Аналогічно до вивчення населеності, почнемо з розгляду родин сільського *духовенства* (див. мал. 5). Інформація про домові спільноти цього соціального стану міститься лише у сповідних розписах, у яких ми зафіксували 13 домогосподарств священно- та церковнослужителів. Одне (7,7% від загальної кількості) з них ми віднесли до категорії самотніх осіб — 35-річний псаломщик церкви Різдва Святого села Крутий Берег Григорій Іванов був неодружений і не мав кривних зв'язків з іншими мешканцями двору⁷⁶. По дві (по 15,4%) родини були типологізовані нами як розширені (обидві з низхідним розширенням) та мультифокальні (одна родина вдови з двома одруженими синами і одна сім'я з низхідними другорядними ядрами). Найбільше ж було зафіксовано нуклеарних родин (усіх чотирьох класів) — 8 (61,5%). Домогосподарств без структури виявлено не було.

Мал. 5 Духовенство

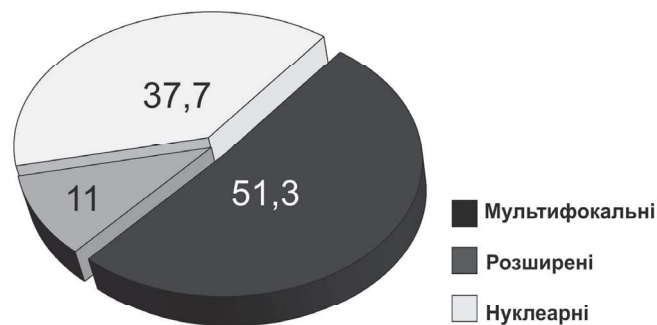
⁷⁵ ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 575. — Арк. 1–14; Спр. 635. — Арк. 14–21; Спр. 150. — Арк. 1–11; Спр. 546. — Арк. 19–30; ЦДІАК України. — Ф. 57. — Спр. 6. — Арк. 684–711; Спр. 57. — Арк. 1034–1116 зв.

⁷⁶ ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 1.

Отриманий нами типологічний розподіл родин духовенства в цілому корелюється із аналогічними розрахунками по місту Полтаві цього ж періоду, де одинаки і нуклеарні домогосподарства сумарно нараховували 88,9%⁷⁷. Отже, можемо вести мову про переважання серед духовенства простих форм сімейної організації.

Аналіз структури 191 домової спільноти *козаків* засвідчив таку картину (див. мал. 6). Домогосподарств одинаків або родин без структури у використаних нами джерелах знайдено не було. Третє місце посіли сім'ї розширеного типу, котрих нараховувалося 21 (11,0%). Далі, із значним відривом, йшли нуклеарні (прості) — їх було 72 (37,7%). Першість у цій типологізації належала мультифокальним сім'ям, яких нараховувалося 98 (51,3%).

Мал. 6 Козаки

Таким чином, бачимо, що, на відміну від домогосподарств представників духовенства, серед козацьких родин переважали складні сім'ї (частка розширених і мультифокальних домогосподарств сумарно становила 62,3%). Порівнюючи результати наших розрахунків із цифрами, що наводить О. Якименко стосовно типології домогосподарств козаків села Логовате Стародубського полку (нуклеарні — 29,0%, розширені — 19,4%, мультифокальні — 51,6%), фіксуємо їхню близьку схожість⁷⁸. Дещо менша, але теж помітна перевага мультифокальних козацьких домогосподарств над нуклеарними — 45,5% проти 36,3% — була виявлена у містечку Мени Чернігівського полку 1766 р.⁷⁹ Тобто, маємо підстави стверджувати про переважання серед козацьких родин сільського населення Гетьманщини складних типів домогосподарства.

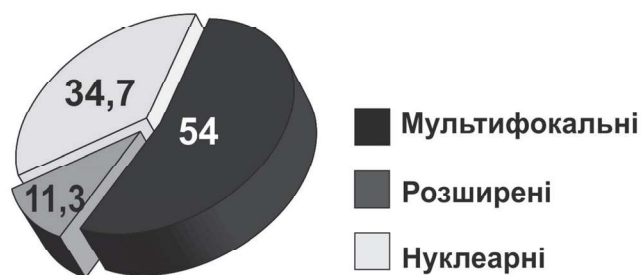
⁷⁷ Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. ... — С. 44.

⁷⁸ Якименко О. Населеність домогосподарств і структура родин Стародубського полку другої половини XVIII ст. ... — С. 123.

⁷⁹ Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. — С. 219.

Типологічний аналіз структури домогосподарств *посполитих* продемонстрував такий розподіл (див. мал. 7). Зі 150 селянських родин найменше було класифіковано як розширені — 17 (11,3%). Друге місце посіли нуклеарні родини, котрих нараховувалося 52 (34,7%). Найбільше ж було зафіксовано мультифокальних домових спільнот — 81 (54,0%). Одиноків або домогосподарств без структури виявлено не було. Як бачимо, типологія селянських родин майже співпадала з козацькими.

Мал.7 Посполиті

Таким чином, і серед селянських домогосподарств першість була за складними формами сімейної організації. Подібний до нашого типологічний розподіл домових спільнот був зафіксований у селі Крута Буда Стародубського полку, де станом на 1767 р. серед родин *посполитих* частка мультифокальних становила 51,7%, розширених — 13,8% і нуклеарних — 34,5%⁸⁰. Приблизно схожа картина була виявлена у селі В'язівка цього ж полку: за даними 1767–1795 рр., 45,1% селянських сімей були мультифокальними, 29,4% — нуклеарними, 13,7% — розширеними, а також нараховувалося 11,8% одинаків⁸¹.

Насамкінець проаналізуємо структуру домогосподарств всього сільського населення і об'єднаємо показники у зведеній таблиці (див. табл. 19). Отже, загалом нами було досліджено 354 домових спільноти представників сільського соціуму: духовенства, козаків і *посполитих*. Найбільшу частку серед них становили складні мультифокальні домогосподарства, яких нараховувалося 181 (51,1%). У свою чергу серед цих сімей переважали родини з низхідними другорядними ядрами — 109 (60,2%). Значна частина мультифокальних домогосподарств була типологізована як братські — 49 (27,1%). Далі йшли родини, які склалися з овдовілих

⁸⁰ Якименко О. Історико-демографічні характеристики селянської родини у другій половині XVIII ст. ... — С. 186.

⁸¹ Якименко О. Структура селянської родини Лівобережної України у другій половині XVIII століття (на прикладі села В'язівка Стародубського полку) // Історична пам'ять: Наук. збірник. — Вип. 32. — Полтава, 2015. — С. 72.

батька або матері та мінімум двох їхніх жонатих дітей — 21 (11,6%). Найменш репрезентованими виявилися родини з висхідними другорядними ядрами, котрих було зафіксовано лише 2 (1,1%).

Таблиця 19

**Структура родинних домогосподарств сільського населення
Гетьманщини**

Категорія	Клас	Опис	К-ть	%
Особи самотні	1a	Вдови і вдівці	—	0,3
	1b	Нежонаті чи не окресленого цивільного стану	1	
Без структури	2a	Нежонаті брати і сестри, які живуть разом	—	—
	2b	Інші кривні, які живуть разом	—	
Нуклеарні	3a	Шлюбні пари без дітей	11	37,3
	3b	Шлюбні пари з дітьми	105	
	3c	Вдови з дітьми	10	
	3d	Вдівці з дітьми	6	
Розширені	4a	Родини з висхідним розширенням	9	11,3
	4b	Родини з низхідним розширенням	24	
	4c	Родини з бічним розширенням	7	
Мультифокальні	5a	Родини з висхідними другорядними ядрами	2	51,1
	5b	Родини з низхідними другорядними ядрами	109	
	5c	Овдовілий(а) батько / мати з мінімум двома жонатими дітьми	21	
	5d	Мешкаючі разом жонаті брати й сестри або інші родичі по бічній лінії	49	
Разом			354	100

Друге місце у загальному типологічному розподілі посіли прості нуклеарні домогосподарства — 132 (37,3%). Серед них абсолютну більшість склали шлюбні пари з дітьми — 105 (79,5%). Частки ж шлюбних пар без дітей, а також вдів і вдівців з дітьми були незначними — 11 (8,3%), 10 (7,6%) і 6 (4,6%), відповідно.

На третьому місці, із значним відставанням від перших двох, йшли розширені домогосподарства — 40 (11,3%). З-поміж них помітно переважали родини з низхідним розширенням, яких нараховувалося 24 (60,0%), і приблизно порівну розподілилися сім'ї з висхідним та бічним розширенням — 9 (22,5%) і 7 (17,5%) відповідно.

Нами було виявлено лише одне домогосподарство самотньої особи-одинака. Мінімальна частка — 0,3%, що припадала на нього, фактично не впливала на загальний типологічний розподіл родин. Домогосподарств без структури не було зафіксовано взагалі.

Отже, загалом складні родини (мультифокальні та розширені) помітно переважали прості (нуклеарні та самотніх осіб) — 62,4% проти 37,6%.

Порівняння нашої типологізації з результатами інших дослідників змальовує доволі схожу картину щодо різних сільських регіонів Гетьманату другої половини XVIII ст. Так, розрахунки по селах Стародубського полку теж засвідчили помітну перевагу складних домогосподарств: мультифокальні — 60,9%, нуклеарні — 34,8%, розширені — 4,2% (складні — 65,1%)⁸². Також вони тримали першість серед сільських родин Полтавського полку: мультифокальні — 54,7%, нуклеарні — 22,2%, без структури — 12,4%, розширені — 10,7%, одинаки — 0,1% (складні — 65,4%)⁸³. Зауважимо, що розвідки різних істориків так чи інакше засвідчують мінімальну кількість одинаків у сільському соціумі Гетьманщини того часу. Тому маємо підстави стверджувати, що такий вид домогосподарств для традиційного ранньомодерного суспільства був нетиповим і може вважатися свого роду соціальною девіацією, принаймні для сільської місцевості.

Якщо порівняти наші результати з аналогічними даними по різних регіонах Західної та Центральної Європи, то можемо констатувати суттєві відмінності між ними та Українським Гетьманатом за показниками середньої населеності і типологічному розподілу сімейних домогосподарств. Наприклад, П. Ласлетт наводить дані щодо 4 європейських населених пунктів: Корф Каствл (Англія), Лонгнесс (Франція), Колорно (Італія) та Аросс ін. Мюль (Швейцарія). В усіх названих поселеннях помітно переважали нуклеарні домогосподарства — їхня частка коливалася у межах від 73 до 77%, тоді як мультифокальних родин нараховувалося від 1 до 11%, а розширених — від 8 до 14%⁸⁴. Подібну ситуацію констатують і згадані вище польські дослідники М. Шолтисек та Д. Біскуп. Згідно з їхніми підрахунками, нуклеарні родини становили 72% взятих для аналізу селянських домогосподарств⁸⁵. За розрахунками білоруського історика В. Носевича, по селах Кореньщини (сучасна Білорусь) прості та складні домогосподарства розподілилися майже порівну — 50,6 і 49,4% відповідно⁸⁶.

⁸² Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. ... — С. 228.

⁸³ Бороденко О.А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини... — С. 111.

⁸⁴ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. — С. 156.

⁸⁵ Sholtyssek M., Biskup D. Różnorodność czytożsamość? ... — S. 375.

⁸⁶ Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vln.by/book-village/index.html>.

Таким чином, здійснений аналіз населеності і структури домогосподарств сільського населення Гетьманату другої половини XVIII ст. засвідчив перевагу серед даної соціальної верстви достатньо великих і складних форм сімейної організації, що в цілому було характерним для східноєвропейського регіону.

* * *

Отже, підсумовуючи отримані результати, доходимо висновку, що за розглянутими нами параметрами міський і сільський соціуми Української держави дещо відрізнялися. Так, зокрема, середня населеність домових спільнот у містах коливалася в межах 5,9 – 7,3 особи, тоді як в селах цей показник становив близько 10,4 особи. Тут слід зауважити, що в більшості міських домогосподарств, крім господарів, середній розмір родин яких був не більшим 5 осіб, мешкали ще й слуги, підсусідки, учні, підмайстри тощо. Натомість в сільських спільнотах розміри родин власників часто збігалися з загальним числом мешканців.

Ще однією особливістю було те, що в містах козацької України більшість мешканців жила в родинях з простою нуклеарною структурою, в основі яких зазвичай були шлюбні пари з дітьми. Сільське ж населення об'єднувалося в родини зі складною мультифокальною структурою. Імовірно, ця відмінність була тісно пов'язана з особливостями економічного розвитку міста та села.

Як видно з нашого дослідження, у сільській місцевості число однаків та осіб, які жили в безструктурних родинях, було мінімальним і набагато меншим, ніж у містах. Наявність таких осіб, очевидно, слід так само віднести до особливостей, притаманних міському способу життя.

Розділ 23

СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ: СТАТЕВО-ВІКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Джерела та географія дослідження

Дослідження конкретної групи населення передбачає його розподіл за певною ознакою: статевою, віковою, етнічною, професійною, релігійною тощо. У пропонованому тексті розглянуто головну історико-демографічну структуру сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — статево-вікову, тобто його розподіл за статевими та віковими ознаками.

Основним джерелом для вивчення цієї структури стосовно представників сільського соціуму є Генеральний опис Лівобережної України, проведений на її території в 1765–1769 рр. За наказом імператриці Катерини II його здійснив президент Малоросійської колегії граф Петро Румянцев¹, тому в історичній літературі опис зазвичай називають Румянцевським².

Організацією та проведенням опису займалася Друга Малоросійська колегія. Планувалося з'ясувати кількість населення в соціальних групах поміщиків, козаків, міщан, священників та посполитих. Описати рухоме та нерухоме майно, визначити заняття та прибутки. Отримати інформацію про інтенсивність розвитку торгівлі, ремесел та промисловості.

Згідно з розпорядженням П. Румянцева від 9 вересня 1765 р. перепис проводився за чотирма формами. Перша призначалася для міст та містечок, друга регламентувала перепис коронних урядових та монастирських маєтностей, третя — приватних володінь, а четверта — козацьких³.

Для проведення опису у кожному полку створювалась спеціальна комісія, яку очолював російський офіцер з розташованих у Малоросії регулярних полків. Так, наприклад, в Переяславському полку головою комісії був призначений секунд-майор Ямбургського карабінерського полку Олександр Якубович. Для участі в Переяславській полковій комісії

¹ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросией. — Нежин, 1913. — С. 190.

² Сердюк І.О. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19: Тематичний випуск: у 2-х кн. «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». — Кн. 1. — К., 2009. — С. 408–409.

³ Багалей Д. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 406–407.

також були направлені бунчуковий товариш Василь Корсак та писар Кронесвич⁴.

Матеріали опису збиралися у кілька етапів, вимагали перевірки та уточнення, а тому складаються з чернеток та чистовиків. За своїм змістом і обсягом це, безперечно, унікальне джерело. Опис містить інформацію про жителів близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України, яку сконцентровано в 969 книгах⁵.

З низки об'єктивних причин загальну кількість населення регіону можна обрахувати лише приблизно. Так, за даними А. Перковського, на 1764 р. орієнтовна кількість населення дорівнювала 2 млн 48 тис 186 особам⁶. Сучасний історик О. Замура, спираючись на ці дані, з'ясувала густоту населення Лівобережного Гетьманату у XVIII ст., яка приблизно складала 20 осіб на км²⁷. Слабка залюдненість — перше, що впадало в око мандрівникам, які опинились у східній частині Європи⁸. Населення розподілялось нерівномірно, і подекуди села та сотенні містечка виглядали справжніми залюдненими анклавом серед безкраїх полів чи лісів.

У приблизно 2-мільйонному населенні Лівобережжя домінували мешканці сіл. Російський історик Б. Миронов стверджує, що пануюча демографічна модель суспільства визначалась саме селянами, оскільки їх частка на початку XVIII ст. складала близько 90%⁹.

Для вирішення поставлених тут завдань ми використали дані 10, на нашу думку, типових сіл Лівобережної України, в яких на момент перепису проживала 5131 особа. Вибір обраних сіл був зумовлений їх географічним розташуванням (ми намагалися охопити якомога ширшу територію), ретельністю та якістю переписних даних. Коротко їх охарактеризуємо.

Одне з досліджуваних нами сіл — Сторожове Першої Полтавської сотні Полтавського полку, за нашими підрахунками, налічувало 661 особу, серед них 309 жінок та 352 чоловіка¹⁰. Село належало до монастирських

⁴ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — С. 218.

⁵ Генеральный опис Лівобережної України. 1765–1769 рр.: покажч. населених пунктів. — К., 1959. — С. 4–12.

⁶ Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1968. — № 1. — С. 110.

⁷ Замура О.Ю. «Великий шаленець». Смерть і смертність у Гетьманщині XVIII століття. — К., 2014. — С. 56.

⁸ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С. Більнького за участі Т. Цимбала. — К., 2009. — С. 49.

⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб., 2003. — С. 160.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Кн. 153. — Арк. 161–201.

землеволодінь. Посполиті проживали у дворах, бездвірних хатах та в «людських хатах» при монастирському дворі. Селяни займались різними ремеслами, якими заробляли на життя та сплачували податки (найпоширенішими були ткацьке, столярне та бондарське ремесла).

Козацьке село Сашникове Першої Переяславської сотні Переяславського полку налічувало 295 осіб, з них 134 жінки та 158 чоловіків. Серед них три особи нез'ясованого віку (2 жінки та 1 чоловік)¹¹. Більшість мешканців цього села володіли значними земельними наділами та худобою. Так, наприклад, 80-річний козак Стефан Макаренко володів «11 нивами на 191 2/3 дня*, 2 сенокосами возов с кожного по 9, 3 лесеми»¹², господарство нараховувало 22 вола, 17 корів, 12 коней, 59 овець, 26 свиней, а також пасіку на 184 вулики. У трьох хатах Стефанового двору проживали його діти з родинами, два молодших брати зі своїми сім'ями, а також служниця-дівка Пелагія (20 років). Усього домогосподарство налічувало 24 мешканця, найстаршому — вдівцю Стефану було 80 років, наймолодшій — його онуці Насті — 1 рік. Його односельчанин — козак Микита Сергієнко, крім земельного наділу та городу, володів винокурнею¹³.

Село Подоляки Гадяцької Другої сотні Гадяцького полку нараховувало 258 осіб: 127 жінок (1 жінка нез'ясованого віку), 131 чоловік¹⁴. Господарі 12 з 16 описаних дворів володіли орною землею, 3 господарі були мірошниками. Наприклад, виборний козак Олексій Вдовиченко володів двором з 11 хат, в яких проживало 65 селян, 23 нивами та 60 сінокосами. Опис не містить відомостей, чи була в господарстві худоба, але вказано заняття господаря двору — власник млина¹⁵. У селі проживали козаки та посполиті.

У селі Злодіївці Устивицької сотні Миргородського полку проживало 132 особи — 71 жіночої статі, 61 чоловічої¹⁶. Опис дає відомості про двох ремісників — ткача Михайла Саколенка та швеця Федора Піддубка.

Село Жуківка Дівицької сотні Ніжинського полку налічувало 1065 мешканців, з них 526 жінок, 539 чоловіків, серед них у 11 осіб не вказано вік¹⁷. З 1065 осіб 13 записані як посполиті, у 36 селян соціальний статус невідомий, решта — 1016 — козацького стану.

¹¹ Там само. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 281. — Арк. 1–50.

* Міра площі «день» дорівнювала приблизно 1 гектару.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 281. — Арк. 2–10.

¹³ Там само. — Арк. 50.

¹⁴ Там само. — Кн. 347. — Арк. 240–267.

¹⁵ Там само. — Арк. 240.

¹⁶ Там само. — Кн. 345. — Арк. 49–63.

¹⁷ Там само. — Кн. 50. — Арк. 238 зв.–294 зв.

У селі Кононовщина Пирятинської Першої сотні Лубенського полку на момент перепису проживало 565 осіб — 270 жінок та 295 чоловіків¹⁸ — козаків та посполитих.

Село Лихачеве Олишівської сотні Київського полку нараховувало на момент перепису 1305 мешканців, з них 650 осіб жіночої статі та 655 — чоловічої¹⁹. Серед лихачівців переважали козаки. У 12 домогосподарствах були млини, у 4 — винокурні.

У Стовп'ягах Трахтемирівської сотні Переяславського полку мешкало 273 особи, з них 149 жінок (одна нез'ясованого віку та сімейного стану) та 124 чоловіки²⁰. Переважали козаки, опис зафіксував лише 3 посполитих: підсусідка вдову Євдокію, вдову Марію та 16-річного робітника Івана. Двоє осіб нез'ясованого соціального стану.

Село Росл Мглинської сотні Стародубського полку було населене самими посполитими, яких налічувалося 233 особи: 108 жінок та 125 чоловіків²¹.

У Білошитці Кисилівської сотні Чернігівського полку під час перепису проживало 344 особи, серед яких 164 жінки та 180 чоловіків²². Із 38 зафіксованих посполитих домогосподарств 34 господарі займалися бондарським ремеслом, 4 — стельмахи, 3 — гребінники, а також коваль, решітник та скринник. Так, наприклад, в домогосподарстві Кузьми Бондаренка, де у трьох хатах проживало 22 мешканця, комісією відзначено, що господар займався бондаревим ремеслом, а його підсусідки Андрій Ткач та Євтух Демченко були ткачем та бондарем відповідно²³.

Отже, як бачимо, вибрана для аналізу когорта представляє мешканців усіх регіонів Лівобережної України та є достатньо репрезентативною для з'ясування основних характеристик статевого та вікового складу її населення.

Основні характеристики статево-вікової структури

Першим кроком у дослідженні статево-вікової структури населення є його поділ на великі вікові групи. Французькі вчені Л. Анрі та А. Блюм запропонували два підходи до розподілу населення: поділ на молодих (0-19), дорослих (20-59) та літніх осіб (60 років і старше), або поділ на

¹⁸ Там само. — Кн. 423. — Арк. 118–165.

¹⁹ Там само. — Кн. 37. — Арк. 613–998 зв.

²⁰ Там само. — Кн. 308. — Арк. 1–37 зв.

²¹ Там само. — Кн. 103. — Арк. 307 зв.–321 зв.

²² Там само. — Кн. 25. — Арк. 856–869 зв.

²³ Там само. — Арк. 863 зв.–864.

дітей (0-14), осіб активного віку (15-64) та літніх (65 років і старше)²⁴. На думку Ю. Волошина, найбільш доречним є поділ населення на такі вікові групи: діти (0-14), особи активного віку (15-59) та літні люди (60 і старше)²⁵. За даними Румянцевського перепису, трудова діяльність здебільшого розпочиналась у віці 14-15 років. Це опосередковано підтверджується тим, що у с. Жуківка Ніжинського полку з 16 робітників 7 осіб було 15-річного віку, а наймолодшому робітнику виповнилося лише 12 років. Особами похилого віку вважалися люди, старші за 60 років. Характеризуючи їх стан здоров'я, часто вживали вирази: «по старости немочен», «дряхл», «от старости работать не может». Проведений нами, згідно з цими критеріями, розподіл всього населення вищезазначених сіл вказує на ряд цікавих особливостей (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл населення за великими віковими групами

Вікові групи	0-14			15-59			60 і старші		
	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки
	2150	1080	1070	2712	1397	1315	253	142	111

Перш за все наведені дані засвідчують, що для Гетьманщини XVIII ст. був характерний молодий, притаманний аграрному суспільству, склад населення. Частка літніх людей незначна. Застосовуючи загальноприйнятту в історичній демографії шкалу Ж. Боже-Гранье — Е. Россета, можемо з'ясувати рівень демографічної старості сільського населення. Згідно з нею, демографічно молодим вважається соціум, у якому частка осіб у віці 60 років і старше складає не більше 8%. Відповідно до наших розрахунків, для досліджуваних сіл цей показник дорівнює 5% від загальної кількості. Примітно, що міське населення Гетьманщини XVIII ст. також перебувало на етапі «демографічної молодості». Так, для Полтави, за даними Румянцевського опису, цей коефіцієнт становив 4,3%²⁶, для Ніжина — 4,9%, Переяслава — 5,1%; найближче до межі демографічного старіння наблизились мешканці Стародуба, де частка літніх людей складала 7%²⁷.

²⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. — М., 1997. — С. 23.

²⁵ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини XVIII ст.: історико-демографічний аспект. — Полтава, 2005. — С. 112.

²⁶ Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. — 2011. — № 1. — С. 13.

²⁷ Сердюк І.О. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.. — Полтава, 2011. — С. 88.

Частка людей активного віку серед селян складала 53%, в той час як у міському соціумі цей показник перевищував 60%, що можна пояснити значною «трудовою» міграцією до міста²⁸.

З метою більш детальної характеристики сільського соціуму Гетьманщини усі відомі нам дані конвертуємо до таблиці, яку в історичній демографії називають таблицею необроблених даних²⁹ (див. табл. 2). Вона передбачає розподіл населення за віком, статтю та сімейним станом. За основу вікового поділу візьмемо п'ятирічні вікові групи. Такі дані дозволять нам проаналізувати статевий розподіл селян як загалом, так і у віковому розрізі.

Таблиця 2

Розподіл сільського населення за віком, статтю та сімейним станом

Вікова група	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'яс.	Всього	Незаміж.	Заміжні	Вдови	Нез'яс.	Всього
0-4	361				361	388				388
5-9	374				374	344				344
10-14	345				345	335	3			338
15-19	281	20		2	303	222	56			278
20-24	109	88	1	3	201	16	160	6	1	183
25-29	17	147	1	2	167	6	189	5		200
30-34	10	202	5		217	1	175	9		185
35-39		125	4	1	130	1	114	7		122
40-44	2	125	14	3	144	1	116	18	1	136
45-49		88	6	2	96		67	13		80
50-54		81	13	2	96	1	56	38		95
55-59	1	35	6	1	43		14	20	2	36
60-64		43	8		51		23	20	5	48
65-69		13	8	1	22		9	19	1	29
≥ 70	2	36	29	2	69		11	22	1	34
Всього	1502	1003	95	19	2619	1315	993	177	11	2496

²⁸ Тут і далі дані по містах Стародуб, Ніжин, Переяслав подані за: *Сердюк І.О.* Полкових городов обивателі...; по Полтаві за: *Волошин Ю.В.* Статєво-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави...

²⁹ *Анри Л., Блюм А.* Указ. соч. — С. 16.

Відображені у таблиці дані дозволяють з'ясувати такі показники, як чоловічий коефіцієнт та співвідношення статей. Перший показник — частка чоловіків у загальному складі населення — визначається шляхом поділу числа чоловіків на загальне число мешканців³⁰, для досліджених сіл він складає 0,512 (2619/5115), що свідчить про перевагу чоловіків у сільському соціумі. Цей коефіцієнт корелюється з результатами досліджень Ю. Волошиним сіл Стародубського полку, де він становить для старообрядницьких громад 0,526, а для полкових сіл — 0,509³¹. Про перевагу осіб чоловічої статі у структурі популяції ранньомодерних сіл свідчать і дані білоруського історика В. Носевича щодо місцевості Кореньщина, де, за даними ревізії 1795 р., чоловічий коефіцієнт становив 0,517³². Водночас в містах Гетьманщини бачимо дещо відмінну ситуацію — серед мешканців Полтави (0,483)³³, Переяслава (0,488) та Стародуба (0,479) домінували жінки, і лише в Ніжині більшість належала чоловікам (0,509)³⁴.

Співвідношення статей обраховують, поділивши число чоловіків на число жінок і помноживши результат на 100. Для сіл Гетьманщини це співвідношення матиме такий вигляд: $2619/2496 \times 100 = 104,9$. Причини переваги чоловіків можуть бути пов'язані з більшим природним приростом хлопчиків, різною мобільністю чоловіків та жінок, зростанням жіночої смертності в активному віці. Як зауважує польський історик Ц. Кукльо, «зростання віку, кількість попередніх пологів і народжених дітей у поєднанні із втомою від щоденної тяжкої праці знижували природний біологічний опір жіночого організму та робили його більш уразливим до різноманітних інфекцій і післяродових ускладнень, які часто спричиняли смерть породіль»³⁵. Для міст Гетьманщини характерна протилежна ситуація. Співвідношення статей у Стародубі складало 91,8, Переяславі — 95,4, Полтаві — 93,3; виключення становить Ніжин — 103,7. Цей показник розподілу за статтю використовують частіше, ніж чоловічий коефіцієнт.

Детальнішу характеристику статеві співвідношення можна отримати, дослідивши ситуацію в окремих вікових категоріях. Застосуємо вище-

³⁰ Там же. — С. 22.

³¹ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи... — С. 113.

³² Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. — Минск, 2004. — С. 149.

³³ Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... — С. 13.

³⁴ Сердюк І.О. Полкових городів обивателі... — С. 89.

³⁵ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — Warszawa, 2009. — S. 134.

наведену формулу для всіх вікових груп (див. табл. 3). Для порівняння, крім показників досліджуваних сіл, візьмемо усереднені дані міст Гетьманщини (Переяслава, Стародуба та Ніжина), а також дані з типової таблиці ООН для закритого населення³⁶.

Таблиця 3

Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах

Вікова група	Співвідношення статей		
	Сільське населення	Міське населення	Типова таблиця
0–4	93,0	96,2	102,3
5–9	108,7	98,0	102,4
10–14	102,1	98,7	102,8
15–19	109,0	107,5	103,3
20–24	109,8	97,2	103,9
25–29	83,5	79,8	104,7
30–34	117,3	80,8	105,6
35–39	106,6	99,7	106,2
40–44	105,9	113,6	105,8
45–49	120,0	118,2	104,0
50–54	101,1	117,2	101,1
55–59	119,4	122,7	97,2
60–64	106,3	90,5	92,9
65–69	75,9	90,8	88,5
≥ 70	202,9	77,6	78,8

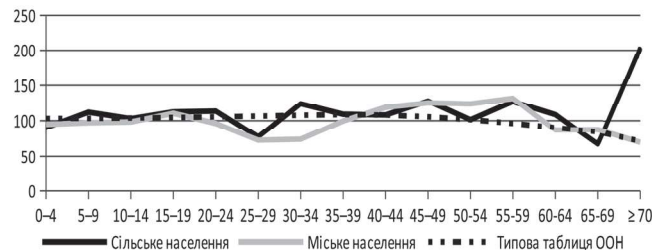
Результати проілюструємо за допомогою графіка, у якому вік позначається на абсцисі, а співвідношення статей на ординаті³⁷ (див. мал. 1). Як стверджують Л. Анрі та А. Блюм, при народженні співвідношення статей дорівнює приблизно 105 (біологічна константа). Якщо цей показник менший за 100 або більший 110, це може свідчити про недореєстрацію народжень представників однієї зі статей. Впродовж перших років життя це співвідношення швидко зменшується через підвищену смертність хлопчиків; у дітородний період співвідношення, навпаки, збільшується через зростання жіночої смертності під час пологів; згодом статеве співвідношення зменшується, бо чоловіча смертність у старших вікових категоріях перевищує жіночу.

³⁶ Анрі Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 28.

³⁷ Там же. — С. 27.

Малюнок 1

Показники статевих співвідношень населення різного віку

Відштовхуючись від складених нами таблиці та графіку, проаналізуємо, наскільки співвідношення статей у сільському соціумі Гетьманщини відповідало класичній динаміці та характерній для міського середовища. У першій віковій групі (0-4) цей показник складає 93,0, що набагато менше від типового. Це можна пояснити дією одночасно двох факторів — підвищеним рівнем смертності хлопчиків та недореєстрацією немовлят. За даними О. Замури, кількість хлопчиків, які померли у віці до 5 років, складала 47,8% від загальної кількості померлих осіб чоловічої статі³⁸. На думку Ц. Кукльо, маленькі діти в ранньомодерному суспільстві головним чином помирали через інфекційні хвороби та захворювання травного тракту, спричинені незадовільними санітарними умовами проживання та харчування³⁹. У наступних дитячих вікових групах спостерігається тенденція до різкого зменшення чисельності померлих у віці, старшому за п'ять років, незалежно від статі⁴⁰. Це співвідноситься з тим, що показник в двох наступних групах (5-9, 10-14), не дивлячись на різке коливання, залишається у межах норми — 108,7 та 102,1. Дещо іншу ситуацію спостерігаємо у містах, де у другій віковій групі продовжують домінувати дівчатка, а хлопчики починають переважати з одинадцятирічного віку⁴¹, скоріш за все, це пов'язано з недоліками облікової документації.

Ситуація в наступних вікових групах (15-24) відповідає нормі, тобто показник зростає до значень 109,0 та 109,8, але у віці 25-29 років він різко падає до значення 83,5. Це суттєве відхилення від норми, адже це період активної жіночої репродуктивності, і за логікою, жіноча смертність має зрости. Імовірно, справа не лише в недообліку населення чоловічої статі, адже в містах також спостерігаємо це відхилення у групах 20-34 років. У вікових групах за 30 років співвідношення різко зростає та навіть виходить за межі норми. Так у групі 30-34 років показник складає 117,3, а в групі 45-49 — 120,0.

³⁸ Замура О.Ю. «Великий шаленець»... — С. 86.

³⁹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — S. 410.

⁴⁰ Замура О.Ю. «Великий шаленець»... — С. 86.

⁴¹ Сердюк І.О. Полкових городів обивателі... — С. 99.

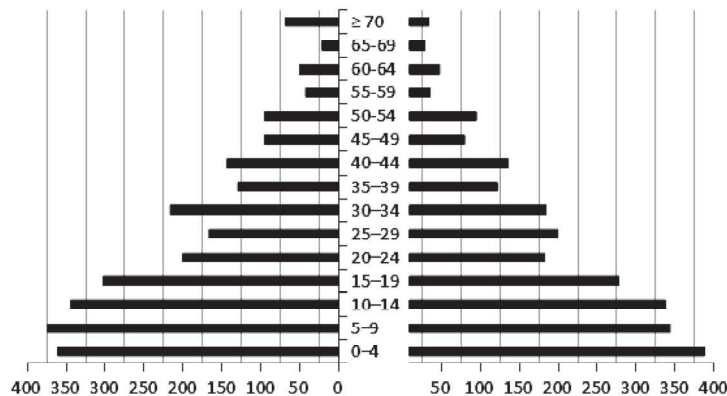
Статеве співвідношення у старшій віковій групі залишається високим, а у 65–69 років різко скорочується до значення 75,9, вказуючи на зміну статевого співвідношення на користь жінок, що є закономірним для цього віку. Однак у наступній групі цей показник стрімко зростає, аж до 202,9. Кількість осіб чоловічої статі більше ніж удвоє перевищила жіночу. Ситуація зі статевим співвідношенням у старшій віковій групі серед міського населення знаходиться у межах типової таблиці — значення показника знижується.

Таким чином, статеве співвідношення сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. мало ряд особливостей, яке відрізняло його як від міської моделі, так і від загальноприйнятої в історичній демографії.

Для кращого розуміння результатів демографічних досліджень побудуємо статеву-вікову піраміду. Цей метод є найбільш поширеним інструментом для розуміння демографічних процесів, оскільки фіксує статеву-вікову структуру суспільства в певний момент її розвитку. Назва походить від трикутної форми, якої набувають гістограми у випадку переваги молодого населення над числом людей похилого віку. Піраміда є двосторонньою лінійчатою діаграмою розподілу населення за віком і статтю. Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність — на горизонтальній (абсцисі); дані відповідають прийнятому у таблиці віковому поділу (у нашому випадку це п'ятилітні групи). Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Для вірного відображення останньої вікової групи (70 років і старше), яка охоплює проміжок у 25 років, оскільки даними про осіб за 95 в історичній демографії прийнято нехтувати, необхідно розділити її чисельність на 5⁴² (див. мал. 2).

Малюнок 2

Статеву-вікова піраміда сільського населення Гетьманщини

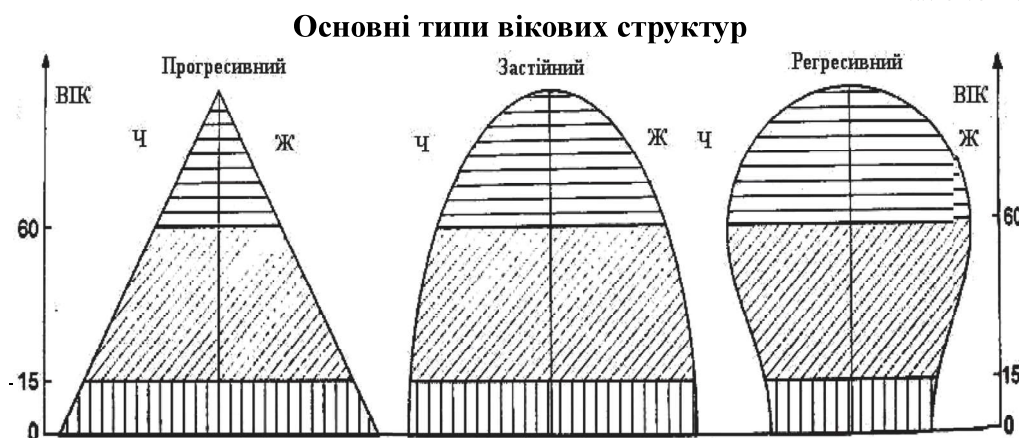

⁴² Анри Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 23–26.

Отриманий нами результат характерний для статеві-вікової піраміди традиційного суспільства з високим рівнем народжуваності та смертності. Широка основа підніжжя вказує на значну кількість дітей та молоді в сільському середовищі Гетьманщини. Поступове звуження піраміди вгору до мінімальної частки людей похилого віку теж вказує на приналежність до аграрного суспільства. Однак ідеального поступового звуження піраміди ми не бачимо. Помітні прогалини у вікових групах 20-29 років. Серед жінок і чоловіків бачимо нехарактерне коливання в сторону збільшення у жінок 50-54 років та чоловіків найстаршої вікової групи. Причини цих відхилень однозначно визначити не можна. На думку Ю. Волошина, вони можуть бути пов'язані з епідеміями, природними катаклізмами, які впливали на врожайність. Коливання у вікових групах чоловіків можна пояснити рекрутськими наборами, а також недообліком осіб чоловічої статі, які намагалися уникнути призову до війська, як це було, наприклад, з малоросійськими старовірами⁴³. Не варто забувати і про вади тогочасних фіскальних документів.

Важливим аспектом використання статеві-вікової піраміди є визначення взаємозв'язку вікової структури і типу відтворення населення. Наприкінці XIX ст. шведський демограф Г. Зундберг увів у науковий обіг поняття прогресивного, застійного (або стаціонарного) і регресивного типів вікової структури. За прогресивного типу населення постійно зростає, при стаціонарному — не змінює своєї чисельності, а при регресивному — зменшується. Відрізняються вони питомою вагою молоді до 15 років та осіб старше 50 років серед загальної кількості населення. На основі цього поділу демограф сформулював загальний закон народонаселення, згідно з яким чисельність групи «батьків» (15–49 років) завжди постійна і становить 50%. Графічний вираз цих типів вікових структур запропонував німецький статистик Ф. Бургдерфер (див. мал. 3).

Малюнок 3

Відсоток дітей серед сільського населення Гетьманщини становить 42%, осіб віком 50 років і старше — 10% (див. табл. 4). За класифікацією Г. Зундберга, сільське населення Гетьманщини відноситься до прогресивного типу, хоча частка «батьків» дещо менша та складає 48%. Напевно, це можна пояснити трудовою міграцією сільського населення, яка могла зростати під час неврожаю, голоду тощо. Так, серед полтавських слуг в 60-х роках XVIII ст. 57,4% склали мігранти⁴⁴.

Ще одним підтвердженням наведеної вище тези є більша частка «батьків» серед міського населення. Зважаючи на це, закон шведського дослідника можна використовувати для оцінки рухливості населення, а частка «батьків» може виступати показником відкритості суспільства.

Таблиця 4

Вікова структура населення за «поділом Зундберга»

Типова прогресивна структура	Вікові групи		
	«діти» (0-14)	«батьки» (15-49)	літні люди (50+)
	40	50	10
Села	42	48	10
Міста	32,3	56,4	11,3

* * *

Таким чином, підсумовуючи аналіз статево-вікової структури сільського соціуму Гетьманщини другої половини XVIII ст., можемо стверджувати, що його характер відповідав доіндустріальному аграрному типу суспільства. Співвідношення статей засвідчує незначну перевагу чоловіків. Невелика частка осіб похилого віку з переважанням молоді та дорослих людей вказує на те, що сільська популяція в досліджуваний період переживала демографічну молодість. Аналіз статево-вікової піраміди вказує на прогресивний тип структури населення. Відмінності демографічних показників у порівнянні з міськими вказують на різний рівень мобільності та вплив трудової міграції на структуру населення.

⁴⁴ Волошин Ю. «Служителі» і «робітники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. // *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст.* — Київ–Краків, 2015. — С. 398.